

خوانش شناسه های «ام»، «ات»، «اش» در شاهنامه

در شاهنامه، شناسه پیوسته یکم کس مفرد «ام» دوبار به نیاز قافیه به خوانش گویشی آن «أم» با «پاردُم» و «دُم» و شناسه پیوسته سوم کس مفرد «اش» هفت بار به خوانش گویشی آن «اِش» با مصدر شینی بسته شده است (برای مثال‌های آن < واج شناسی شاهنامه، ش 171، 179، 196؛ ی 8). برای «ات» مثالی ندارم. این مثال‌ها برخی از پژوهندگان را به این تصور کشانده است که فردوسی همه جا این شناسه‌ها را به گونه گویشی آنها به کار برده است. این نظر احتمالی ندارد:

در کتاب الأبنیه عن حقایق الأدویه از موفّق الدّین منصور علی هروی، به خطّ علی بن احمد اسدی طوسی، مورّخ 447ق (چاپ عکسی) و در کتاب هدایة المتعلّمین فی الطبّ از ربیع بن احمد اخوینی بخاری، مورّخ 478ق (چاپ عکسی) تا آنجا که نگارنده بررسی و یادداشت کرده است شناسه «ام» و «اش» بارها و بارها به فتحه ثبت شده است، مگر یکبار «اِش» در الأبنیه (< واج شناسی، ش 171، 179). برای «ات» در هر دو اثر گواهی به چشم من نرسید، ولی می‌توان خوانش «آت» را مفروض دانست. در مقابل، در ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآن همه جا یا تقریباً همه جا این شناسه‌ها به خوانش گویشی آنها ثبت شده‌اند. این وضعیت نشان می‌دهد که متون غیر دینی برخلاف متون دینی این شناسه‌ها را به خوانش رسمی به کار می‌بردند، ولی به علت نفوذ بزرگ خوانش گویشی آن در سراسر قلمرو فارسی، گاه از دست مؤلف یک اثر منشور صورت گویشی «درمی رفت» و اگر اثر منظوم بود، شاعر باکی نداشت که به نیاز قافیه خوانش گویشی را به کار برد و این محدود به شاهنامه هم نیست. این نظر را بر اساس خود شاهنامه نیز می‌توان نشان داد و آن توجه به وجه دستوری ادغام است. ادغام میان دو واژه همجنس صورت می‌گیرد و فردوسی بمنظور به کار بردن صورت کامل یک واژه فراوان از ادغام بهره گرفته است. برای مثال او «به بیشه / خیمه / کنده / نامه ... اندرون / اندر» می‌گوید، یعنی واژه پایانی «بیشه / خیمه / کنده / نامه» را با واژه آغازین «اندرون / اندر» که همجنس‌اند (هر دو فتحه‌اند) ادغام می‌کند. کاتبان در بسیار جاها «اندرون / اندر» را به «درون / در» تغییر داده‌اند، ولی صورت اصلی نیز بارها در دستنویسها باقی مانده است. یک مثال دیگر ادغام را در مصراع‌های زیر می‌بینیم:

که از مهر بهره ش نبود اندکی (چاپ سخن) یکم 24 / 83

بد آره ش سراسربدو نیم کرد یکم 28 / 187

بکشتند و خانه ش همی سوختند دوم 438 / 441

ازاره ش همه سیم وپیکرش زر دوم 559 / 1936

که همواره ش از درد باید گریست دوم 722 / 2551

(در مثال نخستین، «بهره ش» در ف آمده است. دستنویسهای دیگر «کش از مهر بهره / پیدا» دارند. در مثال دوم «آره ش» در ف، و، و، 2 آمده است. در دستنویسهای دیگر آنرا به «آرش» کوتاه کرده‌اند. در مثال سوم، «خانه ش» در ژ آمده است. دیگر دستنویسها «خاکش، جانش، گاهش، جایش، کاخش، خانه» دارند. در مثال چهارم، «ازاره ش» («ازاره» یعنی «پایین دیوار ساختمان») تنها

در لن 2 آمده است. دستنویسهای دیگر آنرا به « ازار» کوتاه کرده اند. در مثال پنجم، « همواره ش » در س، ک، پ، لن 2، ب، ظ آمده است. دیگر دستنویسها « همواره » دارند.

در همه مثال های بالا، دو وا کء پایانی و آغازی دو واژه با هم ادغام شده اند و چون وا کء پایانی واژه نخستین فتحه است، پس وا کء آغازی شناسه « اش » نیز فتحه است. آنچه درباره « اش» ثابت شد، درباره دو شناسه دیگر مفروض می گردد. و اما چون خوانش « ات » مفروض است، پس خوانش « کت » و « چت » درست نیست، زیرا در اینجا در ادغام دو وا کء غیر همجنس وا کء ای که حذف می گردد، وا کء واژه نخستین، یعنی وا کء « که » است، همچنانکه « کز» (= که + از) می خوانیم و نه « کز». یک مثال دیگر حذف وا کء « که »، نویسنش « کاگر» است که بارها در دستنویس ژ آمده و همین نیز درست است و باید همه جا بجای « که گر» در متن پذیرفته شود، یعنی در همه این مثال ها وا کء « که » حذف شده است. این نظر درباره « ور» (= و + ار / اگر)، « وز» (= و + از) نیز درست است.

بنا بر آنچه رفت، در شاهنامه خوانش گویشی شناسه های یکم کس مفرد « اُم ، اِش » تنها به نیاز قافیه به کار رفته است و از اینرو نیز خوانش درست « کم ؛ کت ؛ کش ؛ چت » است و نه « کم ؛ کت ؛ کش ؛ چت ». در پایان به این نکته اشاره کنم که نگارنده احتمال میدهد که جز پنج مثالی که در بالا آورد، باز هم نمونه های دیگری باشد که او یادداشت نکرده است و یا مثال هایی هم بوده که در دستنویسهای موجود یا در آثابی که اساس پیرایش نگارنده است، از دست رفته یا دگرگون شده اند. برای مثال آمده است: « بپرداخت یک بهره زان انجمن » (یکم 220 / 517). به احتمال بسیار و حتی به یقین شاعر « بهره از آن » گفته بود.

جلال خالقی مطلق

"این مطلب برای نخستین بار به خواست آقای دکتر جلال خالقی مطلق در ژانویه 2025 در فضای مجازی منتشر می شود. در پی انجام این مسئولیت نگارنده این چند سطر، صفحات مجازی انجمن مهر شاهنامه مازندران را منشأ انتشار خبر قرار داد و این سطور نیز جهت تاریخ گذاری و قابلیت پیگیری مطلب در فضای بی کران مجازی نوشته شده است.

با احترام

محمدعلی میرزایی"